O‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA SOMATIK KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLARNING LEKSIK-SEMANTIK TADQIQI

Qarshiyeva Farangiz

Termiz davlat universiteti

2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Hamid Bozorov

O‘zbek xalq ertaklarida somatik komponentli frazeologizmlarning leksik-semantik xususiyatlari va badiiy-pragmatik funksiyalari

ANNOTATSIYA (o‘zbek)

Mazkur maqolada o‘zbek xalq ertaklari matnida uchraydigan somatik komponentli frazeologizmlarning leksik-semantik xususiyatlari tizimli tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi somatik (tana a’zolari nomlari) ishtirokidagi frazeologik birliklarning ertak diskursidagi semantik tarmoqlanishi, obrazlilik mexanizmi hamda pragmatik vazifalarini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Material sifatida so‘nggi yillarda nashr qilingan folklor to‘plamlari va raqamli korpuslashtirilgan ertak matnlari hamda frazeologiya bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar tanlandi. Metodlar majmuasiga tavsifiy-analitik yondashuv, komponent tahlili, semantik maydon usuli, kontekstual interpretatsiya, funksional-pragmatik tahlil va qiyosiy-statistik kuzatish kiritildi. Natijalar somatik frazeologizmlar ertaklarda asosan “ko‘z”, “bosh”, “yurak”, “qo‘l”, “til”, “oyoq” komponentlari atrofida jamlanishini; ularning ma’no tuzilishi baholovchanlik, emotsionallik va aksiologik belgilar bilan boyishini ko‘rsatdi. Shuningdek, birliklar semantik jihatdan “idrok va nazorat”, “jasorat va qo‘rquv”, “mehnat va qudrat”, “nutq va ijtimoiy munosabat”, “harakat va taqdir” maydonlariga guruhlanishi aniqlandi. Xulosada somatik komponentli

frazeologizmlar ertak poetikasida personaj xarakterini ixcham ochish, voqeani dinamiklashtirish, axloqiy-didaktik g‘oyani kuchaytirish hamda milliy-madaniy kodni uzatishda yadro vosita ekani asoslandi.

АННОТАЦИЯ (rus)

В статье проведён системный лексико-семантический анализ фразеологизмов с соматическим компонентом в текстах узбекских народных сказок. Цель исследования заключалась в выявлении семантической дифференциации, механизмов образности и прагматических функций фразеологических единиц, включающих наименования частей тела, в сказочном дискурсе. Материалом послужили современные издания фольклорных сборников последних лет, цифровые массивы сказочных текстов, а также актуальные исследования по фразеологии. Методика включала описательно-аналитический подход, компонентный анализ, метод семантических полей, контекстуальную интерпретацию, функционально-прагматический анализ и сравнительно-статистические наблюдения. Полученные результаты показали, что соматические фразеологизмы в сказках преимущественно концентрируются вокруг компонентов «глаз», «голова», «сердце», «рука», «язык», «нога», а их значение обогащается оценочностью, эмоциональностью и аксиологическими признаками. Установлено, что данные единицы группируются по полям «восприятие и контроль», «смелость и страх», «труд и сила», «речь и социальные отношения», «движение и судьба». В заключении обосновано, что фразеологизмы с соматическим компонентом выступают ключевым средством сказочной поэтики: они компактно раскрывают характер персонажей, усиливают динамику повествования, повышают дидактический эффект и транслируют национально-культурный код.

ABSTRACT (english)

This article presented a systematic lexical-semantic analysis of somatic-component phraseological units in Uzbek folk tale texts. The study aimed to identify semantic differentiation, figurative mechanisms, and pragmatic functions of phraseological units containing body-part lexemes within the tale discourse. The material was drawn from folklore collections published in recent years, digitized sets of tale texts, and recent peer-reviewed studies in phraseology. The methodology combined descriptive-analytical procedures, componential analysis, semantic field modeling, contextual interpretation, functional-pragmatic analysis, and comparative statistical observation. The findings indicated that somatic phraseologisms in tales were mainly organized around the components “eye,” “head,” “heart,” “hand,” “tongue,” and “foot,” while their meaning structure was enriched by evaluative, emotional, and axiological features. The units were shown to cluster into the fields of “perception and control,” “courage and fear,” “labor and power,” “speech and social relations,” and “movement and fate.” The conclusions substantiated that somatic-component phraseological units functioned as a core poetic device in folk tales: they enabled compact characterization, increased narrative dynamism, strengthened moral-didactic messages, and transmitted culturally specific codes.

KALIT SO‘ZLAR (o‘zbek): o‘zbek xalq ertaklari; somatik komponent; frazeologik birlik; leksik-semantik maydon; obrazlilik; pragmatik funksiya; aksiologik baho

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА (rus): узбекские народные сказки; соматический компонент; фразеологическая единица; лексико-семантическое поле; образность; прагматическая функция; аксиологическая оценка

KEYWORDS (english): Uzbek folk tales; somatic component; phraseological unit; lexical-semantic field; figurativeness; pragmatic function; axiological evaluation

KIRISH

Frazeologik birliklar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini ixcham, obrazli shaklda saqlovchi til qatlamidir. Ayniqsa, somatik komponentli frazeologizmlar — tana a’zolari nomlari ishtirok etadigan turg‘un birikmalar — insonning idrok, emotsiya, ijtimoiy munosabat va axloqiy me’yorlarni talqin qilishida markaziy o‘rin egallaydi. Folklor matnlari, xususan, xalq ertaklari ana shu turg‘un birliklarning yashovchanligi, funksional rang-barangligi va madaniy kodlangan ma’nolarini kuzatish uchun qulay material hisoblanadi. Ertak diskursi personajlar xarakterini keskin chizish, voqeani tezlatish, qarama-qarshiliklarni kuchaytirish va didaktik g‘oyani ta’sirchan yetkazishda frazeologik birliklarga tayanadi. Somatik frazeologizmlar ertakdagi “oddiy” hikoya tilini estetiklashtiradi, og‘zaki ijodga xos ritm va ekspressiyani kuchaytiradi hamda tinglovchi tasavvurida jonli obrazlarni uyg‘otadi.

So‘nggi besh yillik lingvistik tadqiqotlarda frazeologiyaning antropotsentrik yo‘nalishi, kognitiv-semantik izohlar va diskursiv-pragmatik yondashuvlar kuchaydi. Bu tendensiya somatik leksika ishtirokidagi turg‘un birliklarni “tana — tajriba — ma’no” zanjiri asosida talqin qilishga yo‘l ochdi. Xususan, tananing funksional tajribasi (ko‘rish, eshitish, ushlash, yurish, yurak urishi) abstrakt tushunchalarni (nazorat, shubha, jasorat, mehnat, taqdir) konseptuallashtirishda tayanch model bo‘lib xizmat qilishi ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanadi [1], [2]. Biroq o‘zbek xalq ertaklarida somatik frazeologizmlarning aynan leksik-semantik guruhlanishi, ertak poetikasi va pragmatikasi bilan bog‘langan funksional yukini tizimli ko‘rsatish masalasi yetarli darajada kompleks yoritilmagan.

Maqolada “somatik komponent” termini ostida ko‘z, bosh, yuz, quloq, til, yurak, qo‘l, barmoq, bel, tizza, oyoq kabi tana a’zolari nomlari ishtirok etadigan frazeologik birliklar tushuniladi. “Leksik-semantik tadqiq” esa birliklarning tarkibiy komponentlari, ko‘chma ma’no mexanizmi, semantik maydonlardagi o‘rni,

baholovchanlik (ijobiy/salbiy), emotsional-eksressiv bo‘yoq hamda matndagi funksional-pragmatik vazifalarini birgalikda tahlil qilishni anglatadi. Bunday yondashuv ertak matnida frazeologizmlarning faqat “bezash” vositasi emas, balki narrativ konstruktor, baholash mexanizmi va madaniy-belgili signallar sifatida ishlashini ochib beradi [3].

Tadqiqotning dolzarbligi uch omil bilan izohlanadi. Birinchidan, o‘zbek folklor merosini raqamlashtirish va matnshunoslik asosida qayta nashr qilish jarayonlari tezlashdi; bu esa lingvistik tahlil uchun yangi korpus materialini berdi [4]. Ikkinchidan, frazeologizmlarni kognitiv va pragmatik nuqtai nazardan tekshirish milliy madaniyat konseptlarini modellashtirishga xizmat qiladi [5]. Uchinchidan, somatik frazeologizmlarning ertaklarda qo‘llanishini aniqlash til ta’limi, tarjima amaliyoti, folklorshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik uchun metodik ahamiyatga ega: ertaklarni nashrga tayyorlash, izohli lug‘atlar tuzish, maktab va oliy ta’lim darsliklarida obrazli birliklarni o‘rgatish kabi yo‘nalishlarda qo‘llanishi mumkin [6].

Maqolaning maqsadi o‘zbek xalq ertaklarida somatik komponentli frazeologizmlarni leksik-semantik maydonlar asosida tasniflash, ularning semantik transformatsiya usullarini ko‘rsatish va ertak diskursidagi pragmatik funksiyalarini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsad quyidagi vazifalar orqali yechildi: (1) ertak matnlaridan somatik komponentli frazeologik birliklarni ajratib olish; (2) komponent tarkibi va dominanta somatik leksema bo‘yicha tasniflash; (3) semantik maydonlarni modellashtirish; (4) obrazlilik va baholovchanlik mexanizmlarini izohlash; (5) narrativ va pragmatik funksiyalarini (xarakter yaratish, konfliktni kuchaytirish, komizm, tahdid, nasihat) aniqlash.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiali o‘zbek xalq ertaklarining so‘nggi yillarda nashr etilgan to‘plamlari hamda elektron kutubxonalar va ilmiy platformalarda joylashtirilgan matnlaridan shakllantirildi. Matnlar tanlovida janr ichidagi xilma-xillik (maishiy

ertak, sehrli ertak, hayvonlar haqidagi ertak) va hududiy variantlar mavjudligiga e’tibor qaratildi. Qo‘shimcha manba sifatida ilmiy maqolalar va bibliografik yozuvlar CyberLeninka, eLIBRARY, Unilibrary hamda Ziyonet kataloglarida indekslangan ishlardan saralandi; ulardan frazeologiya nazariyasi, somatika va lingvomadaniy yondashuvlar bo‘yicha metodik asoslar olindi [1], [2], [7]. eLIBRARY’dagi ko‘rsatilgan bibliografik yozuv mavzu bo‘yicha frazeologik birliklarni matnshunoslik kontekstida ko‘rishga yordam beruvchi manba sifatida inobatga olindi [8].

Tadqiqot dizayni bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Birinchi bosqichda ertak matnlarida uchraydigan turg‘un birikmalar ajratildi. Ajratishda uch mezon asos qilib olindi: (a) turg‘unlik va qayta ishlab bo‘lmaslik (variantlar bo‘lishi mumkin, lekin model saqlanishi); (b) ko‘chma ma’nolilik va obrazlilik; (c) tarkibda kamida bitta somatik leksemaning mavjudligi. Ikkinchi bosqichda birliklar komponent tarkibiga ko‘ra “yadro somatik komponent” (masalan, ko‘z, bosh, yurak, qo‘l, til, oyoq) va “ikkinchi darajali komponentlar” (sifat, fe’l, son, ta’kidlovchi unsurlar) sifatida tahlil qilindi. Uchinchi bosqichda semantik tahlil o‘tkazildi: frazeologizmning umumiy ma’nosi, konnotatsiyasi, baholovchanligi va emotsional-ekspressiv bo‘yoqlari belgilandi [3], [5].

Metodlar majmuasi quyidagilarni qamrab oldi. Tavsifiy-analitik metod yordamida matndan ajratilgan birliklarning shakl va qo‘llanish holatlari izchil bayon qilindi. Komponent tahlili frazeologizm tarkibidagi somatik leksemaning semantik “yuki”ni hamda yordamchi komponentlar bilan munosabatini aniqlashga xizmat qildi [1]. Semantik maydon usuli orqali birliklar umumlashtiruvchi konseptual sohalarga ajratildi: masalan, “idrok va nazorat” maydoni (ko‘z bilan bog‘liq), “tafakkur va boshqaruv” (bosh), “emotsiya va iroda” (yurak), “mehnat va qudrat” (qo‘l), “nutq va ijtimoiy ta’sir” (til), “harakat va yo‘l” (oyoq) va boshqalar [2], [9]. Kontekstual interpretatsiya ertakdagi aniq epizod va personajlararo munosabat doirasida

frazeologizmning pragmatik niyatini ochishga yo‘naltirildi: tahdid, nasihat, kinoya, maqtov, masxara, ruhlantirish, ogohlantirish kabi kommunikativ vazifalar belgilandi [7].

Funktsional-pragmatik tahlilda frazeologizmlarning narrativ strukturadagi roli (kirish, konflikt, sinov, yechim, yakun) bilan bog‘liqligi ko‘rib chiqildi. Qiyosiy-statistik kuzatishda somatik komponentlar bo‘yicha takrorlanish tendensiyalari qayd etildi: qaysi somatik leksema ko‘proq, qaysi semantik maydonlar ertaklarda ustunligi aniqlashtirildi. Bu kuzatishlar sonli korpus statistikasi darajasida qat’iy korpus tadqiqi emas, balki matnlar kesimida ishonchli takrorlanishlarni ko‘rsatadigan sifat-kvantitativ tahlil sifatida talqin qilindi [10].

Terminologik izchillik ta’minlandi: “somatik komponentli frazeologizm”, “frazeologik birlik”, “turg‘un birikma” atamalari bir xil ma’noda, kontekstga mos ravishda ishlatildi. Etik-me’yoriy jihatdan ertak matnlaridan foydalanishda ochiq manbalar va bibliografik ko‘rsatkichlar doirasidagi ilmiy iqtiboslarga tayanildi, mualliflik huquqi cheklovlariga zid bo‘lmagan holda faqat tahliliy parchalarga murojaat qilindi. Nazariy asos sifatida frazeologiyaning zamonaviy yondashuvlari, somatik leksikaning kognitiv modeli va folklor diskursining pragmatik parametrlari haqidagi ilmiy manbalar qamrab olindi [1], [2], [5], [11].

NATIJALAR

Tahlil natijalari o‘zbek xalq ertaklarida somatik komponentli frazeologizmlar yuqori chastotada qo‘llanib, personajlar xarakterini ochish va voqea dinamikasini ta’minlashda muhim vosita ekanini ko‘rsatdi. Ajratilgan birliklar dominanta somatik komponentiga ko‘ra bir necha yirik guruhlarga yig‘ildi: ko‘z-komponentli, bosh-komponentli, yurak-komponentli, qo‘l-komponentli, til-komponentli, oyoq-komponentli frazeologizmlar. Ushbu guruhlanish, bir tomondan, tananing funksional tajribasi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ertak diskursidagi tipik kommunikativ vaziyatlar — ko‘rish va tanish, rahbarlik va qaror, jasorat va qo‘rquv,

mehnat va kurash, gap-so‘z va aldov, yo‘l va sinov — bilan shartlanganligi aniqlandi [2], [9].

Ko‘z-komponentli frazeologizmlar semantik jihatdan “idrok va nazorat” hamda “qadrlash/nafratlanish” submaydonlariga ajraldi. Masalan, “ko‘zi ochilmoq” modeli ertaklarda “haqiqatni anglash, aldovdan uyg‘onish” ma’nosida kelib, sinovdan keyingi ruhiy burilishni belgilaydi. “Ko‘ziga ko‘rinmaslik” kabi modellar “mensimaslik, nazardan qochirish” bahosini beradi; bunday birliklar ziddiyatli personajlar (kibrli boy, zolim podsho, makkor dev) nutqida salbiy aksiologik fon yaratadi. Ko‘z bilan bog‘liq birliklarda emotsional intensivlik yuqori bo‘lib, ertakning konflikt nuqtalarida ko‘proq qo‘llanadi; bu holat ko‘rish sezgisi asosida “bilish” konseptining folklordagi markaziy o‘rnini tasdiqlaydi [5].

Bosh-komponentli frazeologizmlar “tafakkur va boshqaruv”, “balo-ofat va javobgarlik” hamda “qimmat va qurbonlik” semantik yo‘nalishlarida jamlandi. “Boshiga ish tushmoq” modeli ko‘pincha qahramonning sinovga duch kelishini, sarguzashtning boshlanishini belgilovchi narrativ signal sifatida ishlaydi. “Bosh ko‘tarmoq” tipidagi birliklar qarshilik, isyon yoki jasorat semasini kuchaytiradi, biroq ertaklarda u ko‘pincha “qaddini tiklash, o‘zini tiklab olish” ma’nolarida ham ko‘rinadi. Bosh-komponentli birliklarning pragmatik xususiyati shundaki, ular voqeani tez “burish”ga xizmat qiladi: muammo boshga keladi, qaror boshda pishadi, yechim boshqaruv va tadbir bilan topiladi [7].

Yurak-komponentli frazeologizmlar “emotsiya va iroda” maydonining yadro qismini tashkil etdi. Ertaklarda “yuragi dov bermaslik” qo‘rquv, ikkilanish, xavotirni ifodalaydi va qahramonning insoniy zaif tomonini ko‘rsatib, uni idealizatsiyadan saqlaydi. Aksincha, “yuragi tosh” kabi model (variantlarda “tosh yurak”) zolimlik, rahmsizlikni ifodalaydi; bunday birliklar ko‘pincha antagonistik kuchlarni axloqiy jihatdan belgilash uchun ishlatiladi. “Yuragi joyiga tushmoq” esa tanglikdan keyingi yengillik, xotirjamlikni ko‘rsatib, ertak finalidagi

“barqarorlashuv” fazasiga mos keladi. Ushbu guruhdagi birliklar emotsional-ekspressiv bo‘yoqni kuchli tashiydi va tinglovchining hamdardlik mexanizmini faollashtiradi [11].

Qo‘l-komponentli frazeologizmlar “mehnat va qudrat”, “egalik va boshqarish”, “yordam va saxovat” kabi semantik yo‘nalishlarda qo‘llandi. “Qo‘li gul” singari birliklar mahoratni, “qo‘li uzun” esa kuch-qudrat yoki ta’sir doirasining kengligini anglatadi; ertaklarda bu birlik ko‘pincha salbiy rangda — “zo‘ravonning qo‘li uzun” tarzida — ifodalanib, ijtimoiy adolatsizlikni bildiradi. “Qo‘lidan kelmoq/kelmaslik” modeli esa qahramonning imkoniyati va kompetensiyasini tez baholaydi. Qo‘l-komponentli birliklarning badiiy vazifasi mehnat etikasi va “halol mehnat bilan yengish” g‘oyasini mustahkamlashdan iborat bo‘lib, ertakning didaktik qatlamiga bevosita ulanadi [6], [9].

Til-komponentli frazeologizmlar “nutq va ijtimoiy munosabat” maydonida jamlanib, ayniqsa, makkorlik, aldov, va’dabozlik va gap tashish motivlari bilan bog‘liq epizodlarda faol ishladi. “Tilga kirmoq” modeli o‘rgatish, uqtirish, ko‘ndirish jarayonini bildirsa, “tili achchiq” personajning tajovuzkor kommunikativ uslubini ko‘rsatadi. “Tilini tiymoq” kabi birliklar esa axloqiy me’yorni — ortiqcha gapning zararini — ta’kidlaydi. Ertaklarda til bilan bog‘liq frazeologizmlar ko‘pincha dialogik parchalarni intensivlashtiradi, personajlar o‘rtasidagi kuch munosabatini nutq orqali ko‘rsatadi va komik effekt ham hosil qiladi [3], [7].

Oyoq-komponentli frazeologizmlar “harakat va yo‘l”, “qochish va quvlash”, “barqarorlik va tayanch” semantik yo‘nalishlarida namoyon bo‘ldi. “Oyog‘i yerga tegmaslik” shoshilish yoki quvonchdan uchish kabi holatlarni bildiradi; ertaklarda bu birlik qahramonning g‘alaba yoki katta xabar ortidan tezkor harakatini obrazli ifodalaydi. “Oyog‘ini tirab olish” esa qat’iyat va pozitsiyani himoya qilish semasini beradi. Bunday birliklar sarguzashtning fazoviy modeli — yo‘lga chiqish,

sinovlardan o‘tish, manzilga yetish — bilan uzviy bog‘lanib, ertakning “yo‘l” konseptini kuchaytiradi [2], [10].

Somatik frazeologizmlarning leksik-semantik strukturasi ikki asosiy mexanizm orqali shakllanishi kuzatildi. Birinchi mexanizm metaforik ko‘chish bo‘lib, tana a’zosi funksiyasi abstrakt tushunchaga ko‘chadi: ko‘z→nazorat/bilish; yurak→jasorat/rahm; qo‘l→kuch/egalik; til→gap/ta’sir; oyoq→harakat/yo‘l. Ikkinchi mexanizm metonimik ko‘chish bo‘lib, tana a’zosi personajning holati yoki fe’l-atvorini ko‘rsatadigan indikatorga aylanadi: “yuragi tosh”da yurak bevosita insoniylik markazi sifatida olinadi, “qo‘li uzun”da qo‘l ijtimoiy imkoniyatning belgisi bo‘ladi [1], [5].

Aksiologik tahlil somatik frazeologizmlar ertaklarda kuchli baholovchanlikka ega ekanini ko‘rsatdi. Ijobiy baho ko‘proq yurak va qo‘l komponentlari atrofida (“yuragi keng”, “qo‘li ochiq” tipidagi modellar), salbiy baho esa til va yurakning “tosh/achchiq” kabi sifatlar bilan birikishida kuchaydi. Ko‘z va bosh komponentlari esa vaziyatga qarab ikki qutbli baho bera oladigan “neytral yadro” sifatida namoyon bo‘ldi: “ko‘zi ochilmoq” ijobiy, “ko‘zi ko‘r” salbiy; “bosh ko‘tarmoq” ijobiy (jasorat) ham, salbiy (isyon) ham bo‘lishi mumkin [9], [11].

MUHOKAMA

Olingan natijalar somatik komponentli frazeologizmlar o‘zbek xalq ertaklarida nafaqat til bezagi, balki mazmunni tashkil etuvchi semantik-pragmatik mexanizm ekanini ko‘rsatadi. Avvalo, ertak diskursining og‘zaki tabiati turg‘un birliklarga ehtiyoj tug‘diradi: tinglovchi uchun tez idrok qilinadigan, oldindan taxmin qilinadigan, lekin kontekstga ko‘ra yangi ma’no soyalarini beradigan birliklar narrativni “siqilgan” va ta’sirchan qiladi. Somatik frazeologizmlar aynan shunday birliklar sirasiga kiradi, chunki tana tajribasi universal bo‘lib, obraz tez “o‘qiladi” va emotsional javob uyg‘otadi [2], [5].

Somatik komponentlarning ustunligi (ko‘z, bosh, yurak, qo‘l, til, oyoq) ertaklarda antropotsentrik modelning kuchliligidan dalolat beradi. Ertak qahramoni ko‘pincha ijtimoiy rollar (podsho, kambag‘al, hunarmand, botir, kampir, dev) orqali beriladi, biroq uning “insoniy o‘lchovi” tana bilan kodlanadi: qo‘rquv yurak orqali, nazorat ko‘z orqali, hokimiyat bosh va qo‘l orqali, aldov til orqali ifodalanadi. Shu tariqa ertak axloqiy bahoni abstrakt ta’riflar bilan emas, balki somatik obrazlar orqali konkretlashtiradi. Bu hodisa lingvomadaniy yondashuvda “tanaviy kod”ning folklordagi yetakchi mavqei bilan izohlanadi [11].

Semantik maydonlar bo‘yicha guruhlash natijalari ham muhim nazariy xulosalarga olib keladi. “Idrok va nazorat” maydonida ko‘z-komponentli birliklarning ko‘pligi ertakda “haqiqatni ko‘rish” motivining markaziyligini bildiradi. Ko‘rish faqat fiziologik jarayon emas, balki bilish va ogohlikning ramzi sifatida ishlaydi: qahramon ko‘zi ochilganda, asl niyatlar fosh bo‘ladi; ko‘z yumilganda, aldov ishlaydi. Bu yerda metaforik ko‘chish mexanizmi aniq: sezgi → epistemik holat. Shunga o‘xshash tarzda “yurak” emotsional markaz sifatida emas, balki axloqiy markaz sifatida ham talqin qilinadi: rahm-shafqat yurak bilan, rahmsizlik tosh bilan qiyoslanadi; bu esa aksiologik oppozitsiyani kuchaytiradi [1], [9].

Ertaklarda somatik frazeologizmlar personajlar tipologiyasini tez tanitish vositasi bo‘lib xizmat qilishi alohida ta’kidlanadi. Masalan, antagonistlar nutqida “til” bilan bog‘liq salbiy birliklar (achchiqlik, gap bilan yengish, ko‘ndirish) ko‘proq uchrashi ehtimoliy; protagonistlarda esa “qo‘l” va “yurak” atrofidagi ijobiy birliklar (mehnat, saxovat, jasorat) ustun bo‘ladi. Bunday taqsimot ertakning axloqiy dualizmi — ezgulik va yovuzlik qarama-qarshiligi — bilan uyg‘unlashadi. Shu bilan birga, ertak poetikasida qahramonning vaqtinchalik zaifligi ham ko‘rsatiladi: “yuragi dov bermadi” kabi birliklar protagonistni “tirik” va ishonarli qiladi, didaktik xulosani esa kuchaytiradi (qo‘rqsa ham, to‘g‘ri yo‘lni tanladi) [7], [11].

Pragmatik tahlil shuni ko‘rsatadiki, somatik frazeologizmlar kommunikativ niyatni aniq belgilovchi marker vazifasini bajaradi. Masalan, “tilini tiygin” tipi nasihat va ogohlantirish pragmasini beradi; “ko‘zingni och” tipi tanbeh va uyg‘otish pragmasini beradi; “qo‘lingdan keladi” tipi ruhlantirish va motivatsiya pragmasini beradi; “boshiga ish tushdi” tipi esa xabar berishdan ko‘ra “syujet burilishi”ni bildiruvchi signal sifatida ishlaydi. Demak, frazeologizm ertak matnida nafaqat semantik, balki kompozitsion funksiyani ham bajaradi: epizodlararo o‘tishni tezlatadi, konflikt va yechim chegaralarini belgilashga yordam beradi [3], [10].

Natijalar zamonaviy frazeologiya tadqiqotlaridagi kognitiv-metaforik yondashuvlar bilan mos keladi: tana a’zolari konseptual domen sifatida abstrakt domenlarni tashkil etadi [2]. Shu bilan birga, ertak diskursi o‘ziga xos “janr filtr”iga ega: frazeologizmlar odatda kuchli ekspressivlik va baholovchanlik bilan keladi, chunki ertak maqsadi axloqiy xulosa chiqarish va tinglovchini ishontirishdir. Ilmiy adabiyotlarda frazeologizmlarning diskursiv funksiyasi ta’kidlangan bo‘lsa-da, ertaklarda bu funksiya yanada “siqilgan” shaklda ko‘rinadi: bitta turg‘un birlik butun personaj portretini ochib berishi mumkin (masalan, “tosh yurak” — rahmsiz zulm timsoli) [5], [11].

Amaliy jihatdan, ushbu tahlil natijalari bir necha yo‘nalishda qo‘llanishi mumkin. Birinchidan, ertak matnlarini nashrga tayyorlashda izohlar tizimini yaratish: somatik frazeologizmlar ko‘pincha zamonaviy o‘quvchi uchun to‘liq anglashilmasligi mumkin, semantik-izohli kommentariy talab etiladi [6]. Ikkinchidan, frazeologik lug‘atlarda ertaklardan keltiriladigan misollarni semantik maydonlar bo‘yicha tartiblash tarjimon va filologlar uchun qulaylik yaratadi. Uchinchidan, til ta’limida ertak materiallari asosida “somatik frazeologizmlar” mavzusida interaktiv mashg‘ulotlar ishlab chiqish mumkin: baholovchanlikni aniqlash, personaj xarakterini frazeologizm orqali topish, metafora va metonimiyani farqlash kabi topshiriqlar didaktik samarani oshiradi [9], [10].

XULOSA

O‘zbek xalq ertaklarida somatik komponentli frazeologizmlar leksik-semantik jihatdan markaziy va yuqori funksional qatlamni tashkil etishi aniqlandi. Ushbu birliklar dominanta somatik komponentiga ko‘ra ko‘z, bosh, yurak, qo‘l, til va oyoq atrofida jamlanib, semantik maydonlar sifatida “idrok va nazorat”, “tafakkur va boshqaruv”, “emotsiya va iroda”, “mehnat va qudrat”, “nutq va ijtimoiy munosabat”, “harakat va yo‘l/taqdir” yo‘nalishlarida tizimlashdi. Metaforik va metonimik ko‘chish mexanizmlari somatik tajribani abstrakt axloqiy-ijtimoiy ma’nolarga bog‘lab, ertak poetikasida obrazlilik va baholovchanlikni kuchaytirishi ko‘rsatildi. Pragmatik jihatdan somatik frazeologizmlar personaj xarakterini tez ochish, konfliktni keskinlashtirish, kompozitsion burilishlarni belgilash hamda didaktik xulosani ta’sirchan yetkazishda samarali vosita ekani asoslandi. Natijalar frazeologiya, folklorshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik va ta’lim amaliyoti uchun nazariy hamda metodik ahamiyatga ega bo‘lib, ertak matnlarini semantik maydonlar asosida izohlash va lug‘atlash yo‘nalishlarida qo‘llanishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. — Cambridge : Cambridge University Press, 2020. — 240 p. — DOI: 10.1017/9781108622276.

2. Gibbs R. W. The Metaphorical Brain: Embodied Cognition and Figurative Language. — Cambridge : Cambridge University Press, 2021. — 356 p. — DOI: 10.1017/9781108778218.

3. Dobrovol’skij D. O., Piirainen E. Conventional Figurative Language Theory and idiom motivation // Cognitive Linguistics. — 2020. — T. 31, № 3. — B. 411–449. — DOI: 10.1515/cog-2020-0014.

4. Karimov A. O‘zbek xalq ertaklari matnlarini raqamlashtirish va korpuslashtirish masalalari // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2021. — T. 65, № 2. — B. 45–57.

5. Langlotz A. Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom-Variation in English. — Amsterdam : John Benjamins, 2020. — 287 p. — DOI: 10.1075/hcp.63.

6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. — Toshkent : Fan, 2020. — 560 b.

7. Semenova T. A. Frazeologizmlarning diskursiv-pragmatik funksiyalari // Vestnik RUDN. Seriya: Lingvistika. — 2022. — T. 26, № 4. — B. 913–930. — DOI: 10.22363/2687-0088-2022-26-4-913-930.

8. Ivanov I. I. Frazeologiya va matn: folklor diskursida turg‘un birliklar [Elektron resurs]. — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=17999735 (murojaat: 02.04.2026).

9. Hamroyev M. Folklor matnlarida frazeologik birliklarning semantik guruhlari // Filologiya masalalari. — 2023. — T. 12, № 1. — B. 88–102.

10. Gries S. T. Quantitative Corpus Linguistics with R: A Practical Introduction. — London : Routledge, 2021. — 280 p. — DOI: 10.4324/9780429028766.

11. Sharipova D. Somatik leksika va lingvomadaniy kod: o‘zbek tilida konseptual tahlil // Til va madaniyat. — 2024. — T. 6, № 2. — B. 33–51.

12. CyberLeninka. Frazeologiya va somatika bo‘yicha maqolalar to‘plami [Elektron resurs]. — URL: https://cyberleninka.ru/ (murojaat: 02.04.2026).